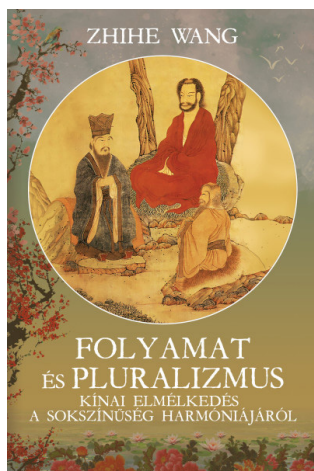

RECENZÍÓ

Folyamatfilozófia, folyamatban

LOVÁSZ ÁDÁM¹

Kettős értelemben is hiánypótló vállalkozásnak tekinthető Zhihe Wang *Folyamat és pluralizmus* című kötetének magyar fordítása.² Nemcsak a kínai filozófiával foglalkozó művek mennek ritkaságszámba a magyar nyelvű könyvpiacra, ugyanis a folyamatfilozófia is bőven az alulreprezentált irányzatok közé sorolható.³ Wang műve első pillantásra egzotikus, mondhatni a magyar olvasók zömének az érdeklődésétől teljesen idegen célkitűzést fogalmaz meg: a folyamatfilozófia specifikusan kínai formájának a kidolgozása, amit a szerző „harmonizmusnak” nevez (171). Felvetődhet rögtön a kérdés, hogy közép európai perspektívából számunkra ez miért érdekes. Elvégre Kína messze van, és a folyamatfilozófia jóformán alig ismert irányzatnak tekinthető a magyar filozófiai életben. Kézenfekvő vá-

lasz volna Kína növekvő geopolitikai súlyának a hangsúlyozása. Eszerint célszerű megismerni a feltörekvő nagyhatalmat motiváló kulturális kódokat és szemléletet. Anélkül hogy a geopolitikai látásmód stratégiai fontosságát bármiképpen leértékelnénk, mégsem ezt a jellegű olvasatot preferálnánk jelen recenzió keretein belül. Ha

¹ ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskolája, e-mail: adam.lovasz629@yahoo.com

² Wang, Zhihe (2020): *Folyamat és pluralizmus. Kínai elmélkedés a sokszínűség harmóniájáról*. Budapest, Pallas Athéné, 243 oldal, fordította: Radó Nóra

³ A ritka kivételek közé sorolható Alfred North Whitehead két eddig magyar nyelven megjelent kötete. Whitehead, Alfred North (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburgi Egyetemen, 1927–1928*. Budapest, Typotex, fordította: Fórizs László és Karsai Gábor, valamint Whitehead, Alfred North (2007): *A természet fogalma*. Budapest, Typotex, fordította: Szabados Levente. Továbbá említésre méltó a 2005-ben megjelent *Folyamat és kaland* című antológia, amely döntően a Magyar és Közép-Európai Whitehead Egyesület nevű műhely tagjainak a tanulmányait tartalmazza, valamint Csikós Ella kötete, amely Hegel és Whitehead filozófiáját vizsgálja meg. Külön filozófiatörténeti vizsgálódást érdemelne az a kérdés, hogy vajon a magyar filozófiai szakma miért nem bizonyult befogadóképesnek a folyamatfilozófia iránt, azaz miért hagyott alább az említett egyesület tevékenysége a 2000-es éveket követően és miért vallott kudarcot a folyamatfilozófia intézményesedése a magyarországi felsőoktatási rendszerben. Csikós Ella – Karsai Gábor (szerk.) (2005): *Folyamat és kaland. Tanulmányok Whitehead filozófiájáról*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Csikós Ella (2008): *Élő gondolkodás. A folyamatfilozófia klasszikusai. Hegel és Whitehead*. Budapest, L'Harmattan. Whitehead konjunktúrája csaknem eltűnt a 2010-es évek magyar filozófiájában.

RECENZIO

ezt az olvasásmódot követnénk, félő volna a könyv önálló filozófiai tartalmának, elméleti tétjének és gyakorlati értékének a háttérbe szorulása. Olvasható ugyan merőben ideológiai dokumentumként a *Folyamat és pluralizmus*, de sokkal több annál, és értéke egyenesen arányos annak az egyetemes morális problémának a súlyával, amelynek a megoldására vállalkozik. Egy mondatban ezt a problémát a következő alakra hozhatjuk: *milyen módon őrizhetőek meg a különbségek, anélkül hogy felszámolnánk a sokszínűséget? Avagy hogyan tudjuk megőrizni a különbségeket a béke fenntartásával, miközben elkerüljük az egyformaság rémét?*

A posztmodernitás központi problémája képezi tehát Wang művének a fókuszát, elsősorban a vallási sokféleség vonatkozásában, de messze nem kizárólag. A probléma adott: számtalan vallási tapasztalat létezik, valamint dogmák és életmódok, amelyek egymással olykor összeegyeztethetetlennek látszanak. Közös világon kell osztozkodniuk olyan hiteknek is, amelyek a kizárólagosság és exkluzivitás igényével lépnek fel. Wang számára a történelmi Kína, elsősorban a Song dinasztiától a Ming dinasztia végéig, a vallási sokszínűségnek egy működő modelljét nyújtja, ahol három nagy világvallás (a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus) képes volt megférni egymás mellett, viszonylag kevés konfliktussal (14). Nemcsak földrajzi értelemben volt érvényes a békés egymás mellett való élés: kínai viszonylatban nem számít ugyanis ritkaságnak, hogy a három vallás egyazon személyen is „osztozkodik”. Kínában lehet valaki egyszerre több vallás és életfilozófia követője. Sokaságként létezhet sokféle hagyomány egy szubjektumon belül (176). A kínai szubjektum, legalábbis Wang szerint, dividiális és nem individuális. Itt máris filozófiai mélyvízbe kerültünk, mert a szubjektum ontológiai státuszát illetően komoly dilemma vetődik fel. Ha nem vagyok individuális, akkor a határain is éppenséggel nehezen kijelölhetőek. Wang kötete vallásfilozófiai tárgyú munka, amelynek célja a vallási sokféleség és az egység között elhelyezkedő arany középút megtalálása, de tanulságai messze túlmutatnak a vallás témáján. Általánosságban az emberi meggyőződések szinte végtelen sokfélesége komoly kihívás elé állíthatja a politikaelméletet is. Így a mű politikai filozófiai téttel is bír. Az egész gondolatmenet mégis ontológiai megalapozottságúnak mondható, hiszen a folyamatfilozófiai világkép hasznosításával kívánja feloldani Wang a pluralizmus és exkluzivizmus közötti hamis alternatívát.

Miben rejlik a pluralizmus, és egyáltalán mit tekintünk annak? Ismét egy vasos, egyetemes érvényű filozófiai kérdéssel találjuk szemben magunkat már a kötet elején. A pluralizmus vallásfilozófiai kontextusban többet jelent a sokféleség afirmációjánál. Nemcsak azt jelenti, hogy elfogadjuk a vallási utak sokféleségét, hanem azt is, hogy elfogadjuk a miénktől idegen spirituális utak esetén is a megváltás lehetőségét (24). Ez két módon lehetséges. Az egyik szerint, amelyet elsősorban John Hick progresszív teológus nézeteivel azonosít Wang, minden vallás elvezet egyetlen célhoz. Azaz, sok ösvényen keresztül közelítünk egyetlen közös igazsághoz. Ezt hívhatjuk a „sok ösvény, egyetlen hegycsúcs” modellnek. Wang nézetében ez csupán

RECENZIO

„korlátozott pluralizmus”, mert ugyan elismeri az utak sokféleségét, ám továbbra is egyetemes igazságot tételez. Másként fogalmazva, ha követjük Hick univerzalista modelljét, elvész a partikularitás elsőbbsége (88). David R. Griffin jellemzése szerint a Hick-féle univerzalista pluralizmus „identitásalapú pluralizmusként” azonosítható, ami a vallási sokszínűséget végsősoron látszattá fokozza le (85). A sok típusú megváltást csakis azért engedi meg, mert mindannyian ugyanahhoz a célhoz jutnak el. Wanggal egyet kell értenünk abban a tekintetben, hogy minden ilyen típusú korlátozott pluralizmus ténylegesen „posztmodern kiegészítésre” (Wang kifejezése) szorul. Míg a modernisták a közös céltételezésekben hisznek, addig a posztmoderneknél eleve megkérdőjelezzük a közös cél, sőt, a közös valóság létét. A posztmodern szemlélet számára nem létezik közös valóság vagy egyetemes beteljesedés (82-83). Összefoglalóan azt a radikális pluralizmust, amelyet Wang (is) képvisel, a „sok ösvény, sok hegy-csúcs” modellnek hívhatjuk. De akkor mégis mi a közös a vallásokban, ha elismerjük végtelen sokféleségüket? Mi köt össze bennünket, ha megváltásformáink egymással összemérhetetlenek? Ha Griffint követve azt mondjuk, hogy a vallások semmilyen „közös esszenciájuk” nincsen (ami tipikusan posztmodern gesztus), akkor fennáll a relativizálódás veszélye (89). Nehéz ugyanis így megkülönböztetni a vallást a nem-vallásitól. De még nagyobb problémává válik a közös nyelv hiánya. Wang nem egy posztmodern dekonstruktívizmust akar képviselni, ami felbont minden egyiséget, a tiszta különbség kinyerése végett. Ha csak ezen a szinten rekedne meg a diszkusszió, akkor a közösség mint olyan válna lehetetlenné, és a partikularizmusnál maradnánk. Önmagát pontosan ilyen posztmodern dekonstruktórnek tartja az egyébként mélyen konzervatív Mark S. Heim. Hickkel szemben Heim a különbségre fekteti a hangsúlyt. A vallás számára individuális és exkluzív, a különbségeket pedig feltétlenül ünnepelnünk kell. Ez akkor egyenértékű volna a „sok ösvény, sok hegy-csúcs”-féle radikális pluralizmussal? Wang egy platformra helyezkedik Heimmal?

Mégsem jelenthető ez ki. Heim logikai hibája nemcsak abban rejlik, hogy a vallási sokszínűséget affirmálja, majd mégis Krisztus és a Háromegegy Isten követését emeli ki illegitim módon a vallási heterogenitás alól. Ez is probléma, ami Heim keresztény fundamentalizmusának a tünete. Nagyobb gond az, hogy mintha nem számolna az azzal a lehetőséggel, hogy a hegyi ösvények olykor egymást keresztezhetik. Egyetlen út sem önmagával „egyenlő”, azaz elképzelhetők olyan helyzetek is, amikor kombinálnak és összekeszálódnak az útvonalak. Heim exkluzivista partikularizmusával és Hick univerzalista korlátozott pluralizmusával szemben Wang egy kiegyensúlyozott pluralizmust akar képviselni, ami számol a különbségekkel és a vallások olykor fennálló közös vonásaival is. Wang „posztmodern konstruktivistának” nevezi saját irányultságát, szemben a különbséget egyoldalúan preferáló posztmodern dekonstruktívizmussal (92-93). Itt jön a képbe Alfred North Whitehead folyamatfilozófiája. A posztmodern konstruktívizmus a folyamatfilozófia központi tézisének az elfogadásán alapul, azaz, ontológiai megalapozottságú megközelítés kíván lenni.

RECENZÍÓ

Whitehead ontológiája értelmében minden „aktuális létező”⁴ egyben folyamat is, az entitások pedig egymástól sohasem tisztán elkülöníthetőek. A mahájáná buddhista filozófiai iskolával analóg módon Whitehead szerint egymást kölcsönösen tételezik a különböző ténylegesen végbemenő folyamatok. Whitehead szavaival élve, „egy aktuális létező más aktuális létezőkben van”, sőt, „minden aktuális létező benne van minden más aktuális létezőben”.⁵ Ez azt jelenti, hogy semmi sem létezik egyedül önmagában. Minden, ami végbemegy, függ valami mástól. Interdependencia jellemzi a kozmoszt. Még Isten is függ a Kreativitástól, és fordítva, a kozmoszt mozgató temporalizáló Kreativitás is függ Isten időtlen jelenlététől. Zárt szubsztanciák egyáltalán nem léteznek a whiteheadi ontológia szerint, így az individualitás fogalma, beleértve az individuummként azonosított szubjektumot is, átgondolásra szorul. Ahogyan zárt entitások sem, úgy örökkévaló igazságok sem léteznek a folyamatfilozófiai világgépben. Minden folyamatban van. Ugyanez vonatkozik a vallásokra, sőt, még a folyamatfilozófiára is. Wang szellemes megfogalmazása értelmében „még a folyamatfilozófia is folyamatban van” (137). Amennyiben elfogadjuk ezt a típusú szemléletet – ami persze nyitott kérdés – két nagyon fontos konzekvencia vonható le. Egyrészt az egység többé nem feltétlenül kell, hogy jelentsen kizárólagosságot (131). Másrészt, egyetlen igazság sem tekinthető örökkérvényűnek, még az sem, amelyik kimondja a mulandóság igazságát. John B. Cobb Jr. szerint „az a folyamatfilozófia várakozása, hogy egy nap túlhaladják minden elképzelését” (idézi Wang: 137). Az időnek semmi sem képes ellenállni. Mindig van új a Nap alatt, sőt, a Nap is egy szép napon elnyelődik majd a kozmikus homályban.

Bizonyos vallási tradíciók, mint például a buddhizmus, számolnak a kihalás tényezőjével. Egy nap kialszik majd a Dharma fénye. Az ábrahámí posztaxiális vallások viszont mintha az egy-örök igazság modellje szerint működnének, heterodox alirányzataikat és iskoláikat leszámítva. Nehezen tolerálható egy monoteista számára a relativitásról és mulandóságról való beszéd. Ugyanez áll az egy-igazság bármelyik hívére, így a totalizáló eszmék követőire is. Wang számára azért fontos mérföldkő Whitehead a nyugati filozófia történetében, mert a nyugati gondolkodók közül az egyik kevés, aki a zárt szubsztanciát teljes mértékben tagadja. Whitehead számára nem létezik tiszta önazonosság. A „vagy/vagy”-alapú, korlátozott gondolkodásmód helyett az „is/és”-alapú szemlélet képviselője, és ezen körülmény – Wang szerint legalábbis – közel helyezi Whiteheadet a kínai szemlélethez. Ha elfogadjuk Wang leírását, ami persze egy kényelmesen távoli, történeti Kínára vonatkozik, és nem a mostani rezsimre, Kínában lehetséges egy személyként több vallás hívének

⁴ A Wang-féle kötet magyar fordítása ezt a fogalmat, tényleges entitásként fordítja. Sajnos nem támaszkodott a fordító Whitehead *Folyamat és valóság* című kötetének 2001 óta elérhető magyar fordítására.

⁵ Whitehead, Alfred North (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburghi Egyetemen, 1927–1928*. Budapest, Typotex, fordította: Főrizz László és Karsai Gábor, 70.

RECENZÍÓ

lenni. Lehetséges a másokra való nyitottság a saját egyediségünk elvesztése nélkül is. Cobb és Wang szerint egyaránt lehetetlen és morálisan visszataszító az egyetlen közös „világvallás” gondolata, mert ezzel gúzsbakötnénk az emberi fantázia sokféleségét (159–160). Merő unalomba torkolna az emberi történelem. Cobb a *metanoia* állandósítását javasolja, a végállapot nélküli „irányváltást” (162). A maga részéről Wang némileg megengedőbb. Nincs szükség arra, hogy állandóan megváltoztassuk a meggyőződéseinket, de amennyiben találkozunk másokkal, nyitottnak kell lennünk a változásra. A harmonizmus felfogásmódja nem egyformaságot akar. Az összhang fogalma eleve feltételez sokféleséget, amit harmonikus viszonyba kell hoznunk a társadalmi béke érdekében. Wang tézise értelmében a történeti Kína, legalábbis a Ming dinasztia végéig, pontosan ezt valósította meg anélkül, hogy egyáltalán konkrét célként kellett volna tételnie a harmonizálást (175). A harmonizmus legjobban akkor működik, ha nem is szükséges tudatosan vállalt programmá tenni. Wang számos példát hoz a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus közötti párbeszédre és kölcsönös gazdagodásra. Hangsúlyozandó, hogy Wang szerint nem „szinkretizmusról” van itt szó, noha kísértetiesen hasonlíthatnak a kínai vallási keveredések a kombinálódás és összekeveredés folyamatára. A szinkretizmus Wang számára problematikus kifejezés, mert azt sugallja, mintha pusztán keveredésről volna szó, bármilyen újdonság hozzáadódása nélkül (178). Vagyis nem tartalmaz eleget a folyamatszerűségből a szinkretizmus fogalma. Ezzel szemben a harmonizmus értelmében a három „kínai” vallás feltételezi és teremti egymást (182). A kínai filozófus Tsung-mi szerint például a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus egyaránt „rendezett társadalomhoz” vezetnek (idézi Wang: 181). Hsziao-cung császár szerint pedig „a buddhizmus az elméért, a taoizmus a testért és a konfucianizmus a társadalomért felel” (idézi Wang: 183). Kétségtelenül figyelemreméltó az, hogy (eltekintve mondjuk a konfucianusoknak az „idegennek” és „kínaiatlannak” vélt buddhizmussal szembeni, időszakos jelleggel fellángoló intoleranciájától) mennyire toleráns volt a három nagy kínai vallás egymáshoz való viszonya. De mi következik ebből a történeti példából? És mik a Wang-féle radikális pluralizmus lehetséges buktatói?

Kérdéses, hogy a történeti Kína példája mennyire hozható azonos nevezőre a modern folyamatfilozófia felfogásával. Érzünk némi anakronizmust abban a megfogalmazásban, mi szerint „a harmonizmus a whiteheadianus vallási pluralizmusnak a kínai verziója” (176). Filozófiatörténeti okoknál fogva nehezen megemészthető állítás ez. Kétségtelenül elgondolkodtatóak a párhuzamok, de sosem feledhetjük, hogy minden hagyomány egyedülálló. Komparativisztikai lelkesedésében mintha Wang erről egy pillanatig megfeledkezne, amikor mégis a kínai harmonizmus történeti példáját hozza Whiteheaddel azonos nevezőre. Már csak azért sem tekinthető hibátlanoknak a párhuzam, mert előbbi egy nemszándékolt társadalmi evolúció hosszútávú terméke. Társadalomtörténeti okoknál fogva képtelen volt a három vallás egymást legyőzni vagy demográfiai túlsúlyra szert tenni, így maradt az egymás mellett való

RECENZÍÓ

(Wang idealizálása ellenére egyáltalán nem konfliktusmentes) együttélés.⁶ Hosszú összecsiszolódás előzte meg a három, kínaiaként elismert hagyomány harmóniáját, és hangsúlyozandó, hogy sohasem igazán terjedt ki a kínai tolerancia a tájidegennek vélt vallási képződményekre. A szándékolatlan, spontán társadalmi evolúció folytán véletlenül létrejövő kínai harmonista hagyománnyal szemben Whitehead filozófiája mégiscsak elsősorban egy döntően teoretikus, azaz, absztrakt filozófiai rendszer, ami nem vált ezidáig népszerű vallási mozgalommá. A kettőt azonos nevezőre helyezni ezért problematikus. Kétségtelenül izgalmas mind a vallásfilozófia, mind a politika-filozófia szemszögéből a dividiális szubjektum koncepciója. Mint írja Wang, „egyetlen személy is megtestesíthet különféle vallásokat” (188). Ha ez így van, akkor a vallások és egyéb meggyőződések körében a verseny és együttműködés egyaránt megőrizhető. Minden kétséget kizáróan civilizációs előrelépés lenne, ha megtanulnánk ekképpen eljárni. Kortárs vonatkozásban Wang a mai Kína kapcsán a marxizmus, kapitalizmus és posztmodernizmus közötti szelektív, ám harmonikus egybekapcsolódás lehetőségét veti fel, a mai polarizált globális viszonyok békés, gyümölcsöző alternatívája gyanánt (221). Wang számára csaknem evidencia a harmónia igénye. A vallásoknak egymással szembeni megnyitásának az igénye mögött az egyensúly keresése áll, ami *par excellence* konfucianus nézet. Minden azon áll vagy bukik, véli Wang, hogy a más vallásokkal való azonosulás és a vallási párbeszéd erősíti vagy gyengíti-e a társadalmi békét (207). A nyitottság tehát nem végcél Wang koncepciójában, hanem a társadalmi harmónia felé vezető út segédeszköze.

Ezen a ponton egy távolról sem elhanyagolható veszélyre hívnánk fel a figyelmet. Bármennyire toleránsnak és üdvösnek is tűnik a Wang-féle radikális pluralista posztmodern konstruktivizmus, magában hordozza annak lehetőségét is, hogy egy irányzat kivonja önmagát a párbeszéd alól. Elképzelhető egy olyan, mondhatni konspiratív forgatókönyv, amelynek során metaértékké nyilvánítja önmagát az egyik hiedelemrendszer, és csupán a rajta kívülálló hitektől követeli meg a nyitottságot. Pontosan ezt az isteni nézőpontot foglalja el az abszolút önértékként tételezett humanizmus eszméje Hick korlátozott pluralizmusában. Minden vallás egyenértékű, ám Hick szerint mind kötelesek az emberi egyenlőséget és emberi jólétet szolgálni. Wang mindent a folyamatszerűségnek rendel alá, de a társadalmi harmónia abszolút értékként való beállítással mintha mégis kitüntetne valamilyen princípiumot a többi rovására. Bevallja azt is egy ponton, hogy a folyamatfilozófia nem ténylegesen relativista, hiszen a kreativitást abszolút értékként tételezi (169). Így potenciálisan diszkvalifikálható minden irányzat, ami a „harmónia” és a „kreativitás” ellenében hat. Nem azt állítjuk, hogy Wang egy okkult abszolutizmust akar megkonstruál-

⁶ Noha Wang feltűnő módon elfelejtí megemlíteni, de voltak epizódok a kínai történelemben, amikor a konfucianusok a buddhizmus teljes betiltására és kiirtására vállalkoztak. Mindössze annyit említ, hogy a konfucianusok körében olykor fellángolt a „buddhizmusellenesség”, de a helyzet ennél azért lényegesen drasztikusabbá is fajult (192).

RECENZÍÓ

ni. Azt viszont igenis állítjuk, hogy kellő reflektáltság híján a folyamatfilozófiailag megindokolt pluralizmus is válhat egy rejtett egyház számára könnyen instrumentálható hatalmi eszközként saját, explicit formában megkérdőjelezhetetlen, hegemoniájának a legitimitálásához, miközben fenntartja a nyitottság látszatát.

Irodalom

- Csikós E. – Karsai G. (szerk.) (2005): *Folyamat és kaland. Tanulmányok Whitehead filozófiájáról*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány
- Csikós E. (2008): *Élő gondolkodás. A folyamatfilozófia klasszikusai*. Hegel és Whitehead. Budapest, L'Harmattan
- Wang, Z. (2020): *Folyamat és pluralizmus. Kínai elmélkedés a sokszínűség harmóniájáról*. Budapest, Pallas Athéné
- Whitehead, A. N. (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburghi Egyetemen, 1927–1928*. Budapest, Typotex
- Whitehead, A. N. (2007): *A természet fogalma*. Budapest, Typotex